

Islamic Maaref University

Scientific Journal
ISLAMIC REVELATION STUDIES

Vol. 22, Autumn 2025, No. 82

Comparative Study of "Diplomacy and Field" in the History of Early Islam, the Commandments of the Holy Quran and the History of Evolutions of the Islamic Republic of Iran

Mohammad Taghi Golmohammadi Shourki ¹ \ Mohammad Sharifi ² \ Sajjad Mehdizadeh ³

1. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Theology, Yazd University, Yazd, Iran (Corresponding Author).

golmohammadi@yazd.ac.ir

2. Associate Professor, Department of Qur'anic Sciences and Hadith, Faculty of Theology, Yazd University, Iran, and (on assignment) Associate Professor, Department of Qur'anic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Ahl al-Bayt Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran.

m.sharifi@yazd.ac.ir

3. M.A. in Nahj al-Balagha Studies, Faculty of Theology, Yazd University, Yazd, Iran.

sajjadmehdizadeh86364@gmail.com

Abstract Info	Abstract
Article Type: Research Article	International relations are one of the main goals of governments, the realization of which is based on a desirable model. The goal of the Islamic Republic of Iran is to advance its foreign policy based on Islamic teachings on the two fronts of diplomacy and field. In the meantime, the contradiction or continuity of these two approaches has become a challenging issue. For this purpose, in the present study, an attempt has been made to compare diplomacy and field in Islam and the Islamic Republic of Iran using the comparative method and to explain what characteristics the Islamic Republic has used to communicate with other countries. The findings of the research indicate that the desired pattern of diplomatic relations based on divine decrees has been based on several unchanging principles and has variable characteristics, and the Islamic Republic has always acted based on fixed principles and has achieved valuable progress; however, there have been fluctuations regarding variable characteristics, as different policies have been implemented in each period.
Received: 2024	
Accepted: 2024	
Keywords	Second Step Statement, History of the Islamic Revolution, History of the Islamic Republic, Foreign Policy, Diplomacy, Comparative History.
Cite this article:	Golmohammadi Shourki, Mohammad Taghi Mohammad Sharifi & Sajjad Mehdizadeh (2025). Comparative Study of "Diplomacy and Field" in the History of Early Islam, the Commandments of the Holy Quran and the History of Evolutions of the Islamic Republic of Iran. <i>Islamic Revelation Studies</i> . 22 (3). 77-100. DOI: ??
DOI:	??
Publisher:	Islamic Maaref University, Qom, Iran.

Introduction

Success in the international arena requires the application of diverse strategies that correspond to the changing conditions of the global system. Among these, two fundamental strategies—"diplomacy," understood as a dialogue-oriented and peace-based communicative action, and "the field," referring to the use of military tools and deterrent capabilities—play a decisive role in consolidating a country's position and achieving national interests. The careful integration and synergy of these two approaches create a strategic capacity for enhancing the power and status of nations.

A review of the history of early Islam shows that one of the main factors behind the success of Muslims was the correct recognition and timely implementation of these strategies based on Qur'anic teachings and the tradition of the Prophet. Re-examining and analyzing this historical experience and comparing it with the approaches adopted by the Islamic Republic of Iran can clarify the trajectory of the country's developments while also outlining new perspectives for responding to contemporary needs.

Methodology

This study seeks to analyze the position of "diplomacy" and "the field" in the Holy Qur'an and to trace their historical roots during the period of revelation through a historical-interpretive approach. In this regard, identifying the components of diplomacy and the field requires examining Qur'anic verses related to the historical interactions and communications of early Islam.

Furthermore, in order to compare Qur'anic and historical findings with the communication model of the Islamic Republic of Iran, the history of Iran's political and diplomatic relations after the Islamic Revolution across different governing periods is examined. Therefore, the present research adopts a combined approach that enables a transition from religious texts to the domain of political and historical practice.

Discussion

In international politics, diplomacy is defined as the knowledge and practice of managing relations among states by using peaceful methods to organize foreign policy and resolve disputes. In contrast, "the field" refers to military actions that, under specific circumstances and when diplomatic efforts fail, are used as a means of defending the Islamic community and securing its interests.

Historical studies show that the diplomacy of the Prophet of Islam (peace be upon him) was based on Qur'anic principles. These principles include monotheism as the central identity foundation, the rule of negation of domination (*naḥī al-sabīl*)—which rejects any form of subjugation—resistance against oppression, defense of the oppressed, and prioritizing the interests of the Muslim community over individual interests.

Historical evidence also indicates that the Prophet engaged in dialogue with various communities while adhering to these principles. Whenever the path of negotiation was blocked due to the domination or injustice of the opposing side, he resorted to defensive action in the field while avoiding deception and treachery. Thus, in the Prophetic tradition, diplomacy and the field complemented one another.

Similarly, despite fundamental differences in the structure of the modern international system, the Islamic Republic of Iran has attempted to incorporate Qur'anic principles into its broader policies. Cultural capacity-building and soft diplomacy are among the central

elements of this approach. Although different administrations have implemented these strategies with varying degrees of intensity—and sometimes challenges have affected this ideological framework—the overall direction of the system has remained based on active and constructive diplomacy.

Nevertheless, when confronted with ideological threats and threats to national security, confrontational actions in the military field are carried out in order to preserve Islamic dignity. Therefore, diplomacy and the field are not in opposition; rather, they function as two complementary wings of national power, each of which must be effectively implemented within its proper domain.

Conclusion

Qur'anic and historical findings indicate that the ideal model of international relations within the divine framework is based on a set of fixed principles and variable characteristics. Fixed principles—such as monotheism-centeredness, prioritizing the interests of the Muslim community, and the rule of negating domination—constitute the red lines of Islamic diplomacy and form the identity and value foundations of the Islamic system.

Comparative analysis demonstrates that “diplomacy” and “the field” are not contradictory but rather operate through interaction and synergy. Effective diplomacy relies on the support of defensive power, while military action in the field cannot be fruitful without active diplomacy and the support of cultural and economic foundations. Therefore, establishing balance and alignment between these two arenas is essential for achieving stable international relations and safeguarding national interests. In this sense, diplomacy and the field represent two complementary components within the architecture of Islamic power, and assigning inherent priority to one over the other is inconsistent with the logic of the Qur'anic system.

References

- Ibn al-Athir, Izz al-Din Ali ibn Muhammad (1385 AH). *Al-Kamil fi al-Tarikh*. Beirut: Dar Sader.
- Ibn Khaldun (1984). *Al-Ibar*. Translated by Abdol-Mohammad Ayati. Tehran: Institute for Cultural Studies and Research.
- Ibn Sa'd, Muhammad (1995). *Tabaqat Ibn Sa'd*. Translated by Mahmoud Mahdavi Damghani. Tehran: Farhang va Andisheh.
- Ibn Sayyid al-Nas, Muhammad ibn Muhammad (1414 AH). *Uyoon al-Athar fi Funun al-Maghazi wa al-Shama'il wa al-Siyar*. Beirut: Dar al-Qalam.
- Ibn Kathir, Ismail ibn Umar (2006). *Tarikh Ibn Kathir*. Beirut: Dar Nobles.
- Ibn Hisham, Abd al-Malik (1996). *Sirat al-Nabi*. Translated by Seyyed Hashem Rasouli Mahallati. Tehran: Ketabchi.
- Abu al-Futuh Razi, Husayn ibn Ali (1986). *Rawd al-Jinan wa Ruh al-Jinan*. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Ahmadi Miyanji, Ali (1419 AH). *Makatib al-Rasul*. Qom: Dar al-Hadith.
- Baladhuri, Ahmad ibn Yahya (1959). *Ansab al-Ashraf*. Cairo: Dar al-Ma'arif.
- Bayhaqi, Abu Bakr (1424 AH). *Sunan al-Kubra*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Tavasoli, Gholamabbas (2004). “An Analysis of Pierre Bourdieu's Thought on Social Conflict Space and the Role of Sociology.” *Journal of Social Sciences*, No. 23, pp. 1–26.
- Fars News Agency website (2022).

- Websites: www.imam-khomeini.ir- www.leader.ir
- Soleimani, Javad (2023). *Intellectual and Political Currents of Early Islam*. Tehran: Nashr-e Beynolmelal.
- Samhudi, Nur al-Din Ali (1955). *Wafa al-Wafa bi Akhbar Dar al-Mustafa*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Sadr, Javad (1995). *Diplomatic and Consular Law*. Tehran: University of Tehran Press.
- Sadr, Seyyed Kazem (2003). *Economy of Early Islam*. Tehran: Imam Sadiq University.
- Tabataba'i, Seyyed Mohammad Hossein (1417 AH). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*. Qom: Office of the Society of Seminary Teachers.
- Tabarsi, Fazl ibn Hasan (1993). *Majma al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an*. Tehran: Naser Khosrow.
- Tabari, Muhammad ibn Jarir (1996). *History of Tabari (History of Nations and Kings)*. Translated by Abolqasem Payandeh. Tehran: Asatir.
- Tabari, Muhammad ibn Jarir (1408 AH). *Tarikh al-Tabari*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Ameli, Seyyed Ja'far Morteza (1426 AH). *Al-Sahih min Sirat al-Nabi al-A'zam*. Qom: Dar al-Hadith.
- Aghili, Javad ibn Mohammad Ali (1422 AH). *Al-Mufasssal fi Tarikh al-Arab Qabl al-Islam*. Beirut: Dar Saqi.
- Fazel Lankarani, Mohammad (2004). *Al-Qawa'id al-Fiqhiyyah*. Qom: Markaz Fiqh al-A'imma al-Athar.
- Faqih Haqqani, Musa & Najafi, Musa (2005). *History of Political Developments in Iran*. Tehran: Institute for Islamic History Studies.
- Qomi, Ali ibn Ibrahim (1984). *Tafsir al-Qomi*. Qom: Dar al-Kitab.
- Ghavam, Seyyed Ali (1993). *Principles of Foreign Policy and International Politics*. Tehran: SAMT.
- Kazemi, Seyyed Ali Asghar (1997). *Modern Diplomacy in the Era of Transformation in International Relations*. Tehran: Islamic Culture Publishing.
- Al-Kulaini, Muhammad (1407 AH). *Al-Kafi*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.
- Majlisi, Mohammad Baqer (1440 AH). *Bihar al-Anwar*. Beirut: Dar al-Ihya.
- Mahallati, Rasoul (1977). *The Life of Prophet Muhammad, the Seal of Prophets*. Elmiyyeh al-Islamiyyeh.
- Mohammadi Reyshahri, Mohammad (2010). *Mizan al-Hikmah*. Qom: Dar al-Hadith.
- Moin, Mohammad (1992). *Moin Persian Dictionary*. Tehran: Amir Kabir.
- Makarem Shirazi, Naser (1995). *Tafsir Nemooneh*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.
- Mousavi Sabzevari, Seyyed Abdol-A'la (1409 AH). *Mawahib al-Rahman fi Tafsir al-Qur'an*. Beirut: Ahl al-Bayt Institute.
- Mirzaei Afshin, Seyyed Mohammad Hossein (2015). *An Untold Report on the Outcome of a Path*. Qom: Shahid Kazemi Institute.
- Najafpour, Majid (2009). *From South Lebanon to South Iran*. Tehran: Center for Islamic Revolution Documents.
- Waqidi, Muhammad ibn Umar (1409 AH). *Al-Maghazi*. Beirut: Al-A'lami Institute.
- Ya'qubi, Ahmad (1960). *Tarikh Ya'qubi*. Translated by Mohammad Ebrahim Ayati (1962). Tehran: Translation and Publication Bureau.

دانشگاه معارف اسلامی

نشریه علمی

مطالعات انقلاب اسلامی

سال ۲۲، پاییز ۱۴۰۴، شماره ۸۲

بررسی تطبیقی «دیپلماسی و میدان» در تاریخ صدر اسلام، فرامین قرآن کریم و تاریخ تحولات جمهوری اسلامی ایران

محمدتقی گل محمدی شورکی^۱ / محمد شریفی^۲ / سجاد مهدی زاده^۳

۱. استادیار گروه معارف اسلامی دانشکده الهیات دانشگاه یزد، یزد، ایران (نویسنده مسئول).

golmohammadi@yazd.ac.ir

۲. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه یزد، ایران و (مأمور) دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث،

دانشکده الهیات و معارف اهل بیت (ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

m.sharifi@yazd.ac.ir

۳. کارشناسی ارشد نهج البلاغه دانشکده الهیات دانشگاه یزد، یزد، ایران.

sajjadmahdizadeh86364@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی (۱۰۰ - ۷۷)	ارتباطات بین‌المللی از اهداف اصلی دولت‌هاست که تحقق آن بر مبنای الگویی مطلوب استوار است. هدف جمهوری اسلامی ایران این است که سیاست خارجی خود را بر مبنای آموزه‌های اسلامی در دو جبهه دیپلماسی و میدان پیش ببرد. در این میان، تناقض یا تداوم این دو رویکرد، به موضوعی چالش‌برانگیز تبدیل شده است. به همین منظور در پژوهش حاضر با روش مقایسه، تلاش شده تا بین دیپلماسی و میدان در اسلام و جمهوری اسلامی ایران تطبیق صورت گیرد و تبیین کند که جمهوری اسلامی برای ارتباط‌گیری با دیگر کشورها از چه شاخصه‌هایی بهره برده است. یافته‌های تحقیق، حاکی از آن است که الگوی مطلوب روابط دیپلماسی بر مبنای فرامین الهی، مبتنی بر چند اصل غیرمتغیر استوار و دارای شاخصه‌های متغیر بوده است و جمهوری اسلامی همواره مبتنی بر اصول ثابت حرکت کرده و به پیشرفت‌های ارزشمندی دست یافته است؛ اما پیرامون شاخصه‌های متغیر، چون در هر دوره سیاست‌های متفاوتی اعمال شده دارای فرازونشیب‌هایی بوده است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۲۰	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۲۹	
واژگان کلیدی	بیانیه گام دوم، تاریخ انقلاب اسلامی، تاریخ جمهوری اسلامی، سیاست خارجی، دیپلماسی، تاریخ تطبیقی.
استناد:	گل محمدی شورکی، محمدتقی، محمد شریفی و سجاد مهدی زاده (۱۴۰۴). بررسی تطبیقی «دیپلماسی و میدان» در تاریخ صدر اسلام، فرامین قرآن کریم و تاریخ تحولات جمهوری اسلامی ایران. مطالعات انقلاب اسلامی، ۲۲ (۳)، ۷۷ - ۱۰۰. DOI: ??
کد DOI:	??
ناشر:	دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

طرح مسئله

نظام جمهوری اسلامی ایران که حکومت خود را بر پایه جهان‌بینی الهی استوار می‌داند طی ادوار گذشته، با برخوردهای متعدد جامعه جهانی مواجه گردیده که گاهی با حضور در میدان جهاد و گاهی به وسیله مذاکره، نوع ارتباط خود را مشخص کرده است؛ اما آنچه در این میان از اهمیت برخوردار بوده شناخت و فهم درست از چگونگی ارتباط در زمان مناسب است. از این رو ترسیم شاخصه‌های مناسب بر مبنای اسلام به‌عنوان چشم‌اندازی برای مسئولان نظام، در تحقق ارتباط مناسب، تلقی می‌شود.

جهت تحقق این مهم، پژوهش حاضر درصدد پاسخ به این پرسش است که، شاخص الگوی مطلوب ارتباطات بین‌المللی در اسلام چیست؟ شاخصه‌های جمهوری اسلامی برای ارتباط‌گیری با دیگر کشورها چه بوده؟ آیا راهبردهای انقلاب اسلامی در ادوار مختلف حکومتی ریشه در ایدئولوژی اسلامی داشته است؟ کدام یک از این دو راهبرد، عملکرد مناسبی داشته و بیشتر جواب‌گو بوده است؟

گرچه در حوزه دیپلماسی تحقیقات متعددی انجام شده است، اما غالباً با مسائل ایران و جهان تطبیق داده نشده و اساساً یک بحث تاریخی انجام گرفته است. کتاب‌هایی همچون *دیپلماسی و رفتار سیاسی در اسلام* (قیومی) یا مقالاتی چون «نظریه اصالت صلح در اسلام» (سید حسن مبارز)، بیشتر درصدد پررنگ جلوه دادن چهره‌ای دیپلماسی و صلح از اسلام هستند و جایگاه میدان برخورد یا مقاومت را روشن نکرده‌اند. همچنین کتاب‌هایی همچون *فلسفه و جامعه و سیاست*، (فولادوند) نظریات اندیشمندان غربی را به تحریر درآورده است، لکن تفاوت‌های ایدئولوژیک غرب با اسلام را بررسی نکرده است.

مبانی نظری و مفاهیم

۱. دیپلماسی

دیپلماسی واژه‌ای رایج در ارتباطات بین‌المللی جهان امروز است. واژه «دیپلما»^۱ از کلمه‌ای یونانی به معنای «تا کردن» و «به هم پیچیدن» مشتق شده و «دیپلما» برگه عبور یا گذرنامه‌ای بود که به افراد خاصی داده می‌شد (صدر، ۱۳۷۴: ۴۰۲)؛ اما دیپلماسی به معنای فعالیت‌های بین‌المللی، واژه‌ای نسبتاً جدید است و در تعریف آن آمده: دانش ارتباط میان سیاستمداران و سران کشورهای جهان که از طریق آن با شیوه‌های مسالمت‌آمیز به اداره سیاست خارجی، تنظیم روابط بین‌المللی و حل و فصل اختلافات بین‌المللی می‌پردازند (قوام، ۱۳۷۲: ۱۷۶). در ادبیات روابط بین‌الملل می‌توان تاریخ روابط دیپلماتیک را مشتمل بر سه دوره، باستان (تا سال ۱۸۱۵ میلادی)، کلاسیک (از ۱۸۱۵ میلادی تا بعد از جنگ جهانی اول ۱۹۱۸) و

1. Diploma.

دیپلماسی نوین (از سال ۱۹۱۸ میلادی تا کنون) دانست (کاظمی، ۱۳۶۷: ۲۰). همچنین انواع دیپلماسی نوین را می‌توان در چهار حوزه کلی دیپلماسی فرهنگی، رسانه، مبادله‌ای و سیاسی بیان کرد. در دیپلماسی فرهنگی دولت‌ها می‌توانند با توجه به ویژگی‌های فرهنگی خود، بر افکار عمومی و رفتار سایر کشورها اثر بگذارند و در دیپلماسی رسانه دولت‌ها از امکانات رسانه‌ای به‌عنوان ابزاری مؤثر در شکل‌گیری و تحت تأثیر قرار دادن افکار مردم سایر کشورها به نفع خود استفاده می‌کنند. در دیپلماسی مبادله‌ای دولت‌ها با شیوه‌هایی همچون برقراری ارتباط با نخبگان، به دنبال دستیابی به اهداف دراز مدت، به وسیله فعالیت‌های دانشگاهی یا مبادله استاد و اعطای بورس و ... هستند.

در این راستا مهم‌تر از همه دیپلماسی سیاسی است که اگر واکنشی سریع و مناسب از سوی دستگاه دیپلماسی سیاسی به رخدادهای صحنه بین‌الملل ارائه نشود، باعث بحران و عقب‌افتادگی از کشورهای دیگر می‌شود. روابط در هم پیچیده بین کشورها، تلاش برای حفظ منافع، ایجاد دشمنی‌های پنهان و آشکار، ایجاد تروریسم، بحران‌های طبیعی و سایر حوادث، وظیفه دستگاه دیپلماسی را بیش از پیش سنگین نموده است. هدف نهایی از دیپلماسی هر کشور، ارائه اصول کلی برای هدایت سیاست خارجی و ایجاد ارتباط با دیگران جهت حفظ منافع و ارزش‌های خود است.

۲. میدان

میدان در لغت به معنای محل برخورد چند خیابان یا فلکه را گویند؛ همچنین به معنای ساحت، عرصه، رزم‌گاه و مصاف‌گاه نیز استعمال می‌شود (معین، ۱۳۷۱: ۶ / ۵۲۱). در اصطلاح، میدان به فعالیت‌های نظامی و عرصه رزم‌آوری گفته شده است (توسلی، ۱۳۸۳). وقتی گفته می‌شود میدان، تقدم رتبی بر دیپلماسی دارد؛ یعنی قدرت نظامی و نفوذ نیروهای مسلح در بدنه کشور، دارای تقدم بوده و از اهمیت بیشتری برخوردار می‌باشد تا پشتوانه‌ای اساسی برای دیپلماسی محسوب شود. هدف از میدان در پژوهش حاضر، کسب قدرت نظامی قوی، حضور فعال و پرنفوذ و قدرتمند نیروهای مسلح به‌عنوان حافظ منافع کشور در صحنه‌های مورد نیاز بین‌المللی است.

دیپلماسی در اسلام

از نظر اسلام نگاه به مقوله دیپلماسی و اهداف آن تا حدودی متفاوت از آن چیزی است که نهادهای بین‌المللی امروز آن را دنبال می‌کنند. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در اولین اقدام برای اعلام رسالت خود و دعوت به اسلام، با دعوت از سران مکه، از دیپلماسی مسالمت‌آمیز، جهت گفت‌وگو و تبیین مواضع خود استفاده کرد. ایشان پس از به قدرت رسیدن و تشکیل حکومت، در سال ششم هجری با دیپلماسی اسلامی صلح

حدیبیه را امضاء کرده و پس از آن سفیران خود را همراه نامه دعوت به اسلام، به سوی رؤسای دولت‌های مجاور فرستاد. این نامه‌ها به جانب سفیر روم، کسرای فارس، مَقَوِّسِ مصر، مندرغسانی در شام و ... ارسال شد (احمدی، ۱۴۱۹: ۲). ارسال نامه‌ها به سران ممالک، نقطه آغاز روابط خارجی دولت اسلام با بیگانگان بود که تحلیل این روابط، ماهیت روابط سیاسی مسلمانان با غیرمسلمانان را از دیدگاه اسلام می‌نمایاند و می‌تواند مبنای رفتار دیپلماسی اسلامی در عصر مدرن قرار گیرد.

الگوی اصلی دیپلماسی الهی در پی ترسیم شکل فعلیت‌یافته شاخص‌های دیپلماسی در عالم خارج و تبیین نظریات الهی برگرفته از منابع دینی به دست می‌آید. ریشه دیپلماسی اسلامی، وحی الهی و سیره رسول اکرم و اهل بیت علیهم‌السلام است. اگر چیزی به‌عنوان «اصل» تلقی شد، یعنی دارای مبنایی برخاسته از یک اعتقاد و جهان‌بینی است و قابل اغماض و چشم‌پوشی نیست. پس «اصول دیپلماسی» مربوط به بحث اجرا و تجویز برای امور ایدئولوژیک هستند و «فروع دیپلماسی» اموری تفریح‌شده از «اصول» و رویه‌های جزئی‌تر هستند.

در بسیاری از پژوهش‌ها، علاوه بر اینکه بین اصول و فروع تمایز قائل نشده و در برخی موارد راه‌حل‌ها را به‌عنوان اصل بیان کرده‌اند، اولویت‌بندی اصول هم به‌خوبی بیان نشده. از این‌رو در بیان اصول دیپلماسی، هر پژوهشگر موارد متعدد و مختلفی را ذکر کرده است.^۱ به نظر ترسیم سه اصل کلی که می‌تواند تمام فروع دیپلماسی اسلامی را ذیل خود داشته باشد به ترتیب عبارت‌اند از:

۱. توحیدمحوری و شریعت‌مداری

از اصول مهم در تحقق دیپلماسی اسلامی موضوع توحیدمحوری است. بر این اساس شاخص همه روابط باید بر مبنای توحید و احکام و شریعت توحیدی باشد. همان‌طور که از مهم‌ترین وظایف انبیا دعوت و هدایت مردم بر محوریت توحید بوده است:

قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُو إِلَى اللَّهِ عَلَى بَصِيرَةٍ أَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِي وَسُبْحَانَ اللَّهِ وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ
(یوسف / ۱۰۸).

بگو: «این راه من است که من و هر کس که پیرو من است با بصیرت و بینایی به سوی خدا دعوت می‌کنیم؛ و خدا منزله است و من از مشرکان نیستم».

۱. عبدالقیوم سجادی در کتاب *دیپلماسی و رفتار سیاسی در اسلام* اصول دیپلماسی در اسلام را چهار چیز بیان می‌کند و ابوالفضل شکوری در *فقه سیاسی اسلام* هشت اصل درباره سیاست خارجی ذکر می‌کند. در کتاب *حقوق معاهدات بین‌الملل و دیپلماسی در اسلام* از عمید زنجانی بعضی مفاهیمی و اصول ارائه‌شده هم‌پوشانی دارند. در کتاب *دیپلماسی و رفتار بین‌المللی در اسلام* کاظمی، نیز نه اصل برای اصول دیپلماسی اسلامی را برمی‌شمارند.

در یک نظام سیاسی دینی همه ارتباطات باید بر اساس قوانین و شریعت توحیدی تنظیم شود. عزت دینی، پایبندی به معاهدات بین‌المللی، دعوت به حق، همه از چهارچوب‌های اساسی سیاست خارجی است که ذیل شریعت‌مداری و توحیدمحوری قرار می‌گیرند؛ به گونه‌ای که یک دیپلمات باید خود را تکلیف محور دانسته و هیچ ملاحظه‌ای نسبت به مبانی و اصول اسلامی خود نداشته باشد: «فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ» (روم / ۳۰). از دیدگاه علامه طباطبایی، اقامه وجه برای دین یعنی همه حواس و توجه را معطوف بدان کردن، به طوری که دیگر به هیچ طرف، نه راست و نه چپ، رو نگرداند ... پس هدف و غایت سعادت الهی است، همچنان که از موسی علیه السلام حکایت کرده که در پاسخ فرعون گفت: «رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى» (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۶ / ۱۷۸). در اصل دوم قانون اساسی هم، جمهوری اسلامی نظامی بر پایه توحید دانسته و به حاکمیت و تشریح و لزوم تسلیم در برابر خداوند اشاره شده است.

تقدم مصالح عموم مسلمانان

نظام سیاسی و دیپلماسی کشور مبتنی بر این نگاه، موظف است مصلحت عموم مسلمین را برای ارتباط با دیگران در نظر بگیرد و تمام ارتباطات خود را بر اساس مصالح و مفاسد احتمالی تنظیم کند تا آسیبی به مبانی جامعه اسلامی وارد نگردد. امام علی علیه السلام درباره مقابله با ناکثین می‌فرماید:

ناکثین عهدشکن به جهت نارضایتی از حکومت من به یکدیگر پیوستند و من تا آنجا که برای وحدت اجتماعی شما احساس خطر نکنم صبر خواهم کرد؛ زیرا آنان اگر برای اجرای مقاصدشان فرصت پیدا کنند نظام جامعه اسلام متزلزل می‌شود (نهج‌البلاغه / خطبه ۱۶۹).

به عبارت دیگر؛ هنگامی که مصلحت بزرگ‌تر، یعنی اتحاد مسلمین، به خطر افتد باید علیه دشمن شمشیر کشید. همان‌طور که در آیه قصاص می‌فرماید: «وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ» (بقره / ۱۷۹). علامه طباطبایی معتقد است عفو هر چند تخفیف و رحمتی است نسبت به قاتل، و لکن مصلحت عموم تنها با قصاص تأمین می‌شود (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱ / ۴۳۳). آیات متعددی از جمله ۲۱۶ بقره که درباره مصلحت جنگ با دشمن بوده و ۲۱۷ بقره که پیرامون مصلحت جنگ در ماه‌های حرام است نیز درباره تقدم مصالح سخن می‌گویند (مکارم، ۱۳۷۴: ۲ / ۱۰۶).

۲. نفی سبیل و ظلم‌ستیزی

اصل دیگری که باید در ارتباطات مورد توجه قرار گیرد هم‌زیستی مسالمت‌آمیز در پرتوی قاعده نفی سبیل است:

وَكُنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا (نساء / ۱۴۱).

هرگز خداوند برای کافران راه تسلطی بر مؤمنان قرار نداده.

این قاعده را از پرکاربردترین و مهم‌ترین قواعد فقه و احکام ثانویه می‌دانند که بر احکام اولیه تقدم دارد. بر این اساس حکومت دینی در عرصه سیاسی دیپلماسی باید به شکلی ظاهر شود که موجبات برتری آحاد مسلمین و عدم تسلط و برتری کفار بر مسلمانان را مینا و اساس کار خود قرار دهد. به عبارت دیگر در دین، هیچ حکمی وجود ندارد که اجازه دهد کافران بر مسلمانان سلطه یابند (فاضل لنکرانی، ۱۳۸۳: ۲۳۴). مفسران، این حکم را شامل همه کفار و منافقان دانسته (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۵ / ۱۱۶) و عمومیت آیه را شامل تمام جوانب و هر نوع برتری می‌دانند (موسوی سبزواری، ۱۴۰۹: ۱۰ / ۴۲). در همین راستا بر اساس اصل ۱۵۳ قانون اساسی جمهوری اسلامی، هرگونه قرارداد که موجب سلطه بیگانه بر منابع طبیعی و اقتصادی، فرهنگ، ارتش و دیگر شئون کشور گردد، ممنوع است.

۳. تفاوت دیپلماسی و میدان در صدر اسلام با جمهوری اسلامی ایران

آنچه مهم است در اینجا به آن اشاره شود آن است که دیپلماسی و میدان صدر اسلام با انقلاب اسلامی ایران تفاوت‌هایی داشته که نحوه رفتار رهبران انقلاب اسلامی را با پیامبر ﷺ تحت تأثیر قرار می‌دهد که در اینجا به سه موقعیت و تفاوت عمده اشاره می‌شود:

یک. جایگاه سازمان ملل

سازمان ملل به‌عنوان نهادی قدرتمند و تحت سیطره قدرت‌های بزرگ و ثروتمند، هرگاه احساس کند که کشوری در راستای اهداف و منافع آنها حرکت نمی‌کند با ارائه قراردادهای، میثاق‌ها و قطعنامه‌ها، چهارچوب‌هایی را مشخص می‌کند تا کشور مدنظر خود را تحت فشارهای بین‌المللی قرار دهد. این سازمان با قدرت اقتصادی و تبلیغاتی کشورهای مستکبر، جامعه جهانی را علیه ایران متحد کرده و با وضع قطعنامه‌ها، ایجاد تحریم‌ها و تهدید به جنگ دست ایران را در انتخاب گزینه‌های دیپلماتیک محدود کرده است. این درحالی است که صدر اسلام چنین سازمان و نهادی وجود نداشت و کشورها و حکومت‌ها در رفتارهای خود کاملاً مستقل بوده و رسول اکرم ﷺ تنها بر اساس محیط و نیازهای پیرامونی رفتارهای مناسب اتخاذ می‌کردند که الگوگیری از این رفتارها و تطبیق‌دهی درست با شرایط انقلاب بسیار مهم و حساس می‌باشد.

دو. تأثیر ارتباطات جهان معاصر

افزایش وابستگی اقتصادی، تعاملات فرهنگی و اجتماعی، تکنولوژی اطلاعات و چالش‌های هویتی از مواردی است که تأثیر مستقیمی در انتخاب دیپلماسی و نوع تعامل خود با جهان امروز دارد.

در دنیایی امروز تعاملات اقتصادی از اهمیت بسیار بالایی برخوردار است. ایران به‌عنوان یک کشور دارای منابع انرژی غنی، نیازمند دسترسی به بازارهای جهانی و جذب سرمایه‌گذاری‌های خارجی است. این وابستگی اقتصادی بر چگونگی رفتار دیپلماتیک ایران تأثیر مهمی داشته است. از موارد دیگر هم‌گرایی فرهنگی است. جهانی‌سازی باعث افزایش تبادلات فرهنگی و اجتماعی شده است. این تبادلات بر افکار عمومی و نحوه حاکمیت انقلاب اسلامی به‌عنوان جزئی از این جامعه جهانی تأثیرگذار بوده و در نتیجه بر سیاست‌های بین‌المللی ایران در راستای تعاملات فرهنگی و اجتماعی تأثیر داشته است. این درحالی است که این تأثیرات در جامعه صدر اسلام بسیار اندک بوده و تأثیر بسیار کمی در نحوه انتخاب دیپلماسی داشته است

سه. حضور تکنوکرات‌ها

در جامعه صدر اسلام تمام افراد حاضر در صحنه پیرو فرمایشات رسول اکرم ﷺ بوده و اگر مخالفتی هم وجود داشت بر اساس برخی منافع و جاه‌طلبی‌های و یا نفاق‌های درونی بود، به گونه‌ای که ابراز آن ممکن نبود؛ لذا مخالفی جدی در مقابل رفتارها و تصمیمات حاکم وجود نداشت و تمام فکر و قدرت دیپلماسی در اختیار حاکم اسلامی و بر اساس مبانی دینی شکل می‌گرفت. اما در جامعه کنونی (جمهوری اسلامی) افرادی به‌عنوان اصلاح‌طلب یا تکنوکرات در مقابل نظریات ولایت و اهداف اسلامی قد علم کرده و خود را به‌عنوان افرادی که بر تخصص و دانش علمی تکیه می‌کنند معرفی کرده و بر این مبنا دنبال کیفیت تصمیم‌گیری و بهبود عملکرد اقتصادی و اجتماعی کشور هستند. آنها سعی کرده‌اند با توجه به تحریم‌ها و چالش‌های اقتصادی، از دیپلماسی نرم و کوتاه آمدن در برابر دشمن، برای جلب سرمایه‌گذاری‌های خارجی و توسعه روابط اقتصادی استفاده کنند که گاهی رفتارهای خود را با الگوهای صدر اسلام هم تطبیق می‌دهند و از این منظر بر لزوم تعامل مثبت با سازمان ملل و اتخاذ رویکردهای مثبت تأکید کرده‌اند. اصلاح‌طلبان بر استفاده از روش‌های دیپلماتیک و گفت‌وگو برای حل مسائل و تنش‌ها تأکید دارند. آنها معتقدند که دیپلماسی می‌تواند به کاهش تنش‌ها و بهبود روابط ایران با سایر کشورها کمک کند. از این رو دوگانگی فاحشی در اداره کشور حاصل شده و هرگاه دولت در اختیار آنها بوده همه تلاش خود را کرده تا در مقابل مبانی میدانی به قراردادهای پیمان‌هایی برسند که به گمان خود در راستای صلح انجام داده‌اند؛ اما مشاهدات نشان از آن دارد که تا کنون بر این مبنا موفقیتی کسب نشده است و - همان‌طور که در ادامه مورد بررسی قرار می‌گیرد - از ابتدای انقلاب تا کنون نه دولت بازرگان و نه بنی‌صدر، نه تعاملات تبادل گروگان‌ها، نه گفت‌وگوی تمدن‌ها و نه برجام هیچ کدام به سرانجام نرسید و موفقیتی کسب نکرده و حضور این تفکر در جریان

انقلاب بیشتر سبب حفظ منافع استکبار و تضعیف جبهه انقلاب و مقاومت شده است؛ اما در هر صورت بررسی و تطبیق مبانی و اصول دیپلماتیک صدر اسلام و انقلاب ایران می‌تواند الگوی مناسبی برای انقلاب ایران باشد و رفتارهای جریان‌ها و احزاب مختلف را مورد بازنگری قرار دهد تا چشم‌انداز خوبی برای تمام گروه‌های انقلاب اسلامی ایران ترسیم کند.

تطبیق مبانی دیپلماسی در صدر اسلام و جمهوری اسلامی

رویکرد نظام ارتباط دینی اقتضا می‌کند تا تمام شهروندان یک نظام سیاسی، در رفتار و ارتباطات خود با سایرین از اصول و مبانی خاص دینی استفاده کرده و بر اساس آن اصول و مبانی ارتباطات خود را تنظیم کنند. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و اهل بیت علیهم السلام مبتنی بر این نگاه، ارتباطات خود را با قبایل یا کشورهای دیگر تنظیم می‌کردند که می‌تواند الگوی مناسبی برای درک و اجرای اصول دیپلماسی ارتباطی امروز باشد. از جمله این موارد عبارت‌اند از:

۱. حفظ اصول و ایدئولوژی توحیدی در دیپلماسی

بعد از آیه انذار و دعوت پیامبر از سران قریش، بزرگان قریش که این اتفاق را برای خود سنگین می‌دیدند جهت رهایی از آن، راه مذاکره را پیش گرفتند و به واسطه ابوطالب پیشنهاد مذاکره، ثروت فراوان، همسر مناسب و سروری را به آن حضرت دادند (مجلسی، ۱۴۴۰: ۱ / ۱۳۴) تا ایشان دست از تبلیغ اسلام بردارند، اما آن حضرت پیشنهادات آنها را رد کرد و حاضر نشد هدف اصلی که ایدئولوژی توحیدی بود را فدا کرده و از خطوط قرمز خود عبور کند و فرمود به جای این همه وعده یک جمله با من موافقت نمایند تا در سایه آن بر عرب حکومت کنند (قمی، ۱۳۶۳ ش: ۲ / ۲۲۸).

با بررسی قراردادهای سنة الوفود متوجه می‌شویم که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله برای حفظ اصول و ایدئولوژی توحیدی خود تلاش کرده و ذره‌ای کوتاه نیامدند (عاملی، ۱۴۲۶ ق: ۲۸ / ۱۴۸). ایشان در نامه خود به اسقف نجران می‌نویسد: «من شما را از پرستش بندگان به پرستش خداوند فرامی‌خوانم و از ولایت بندگان به ولایت خداوند دعوت می‌کنم» و یا درخواست هیئت ثقیف مبنی بر اینکه مدتی بت‌های آنان به حال خود باشند و یا اینکه اجازه دهند بت‌های «الربة» یا «لات» به مدت یک ماه مهلت داشته باشد، به شدت رد کرده و نمایندگانی به منطقه طائف فرستادند که بت‌ها را نابود کنند (محلّاتی، ۱۳۵۶: ۶۱۸). همچنین با درخواست هیئت ثقیف که برای پذیرش اسلام شروطی مانند حلال شمردن زنا، ربا و شراب را مطرح کردند پیامبر صلی الله علیه و آله موافقت ننموده (ابن کثیر، ۲۰۰۶ م: ۲ / ۵۴۲) و بر اصول خود با قاطعیت پایبند بودند.

اهمیت این موضوع به حدی بود که اگر کسانی حاضر به پذیرش اصول و ایدئولوژی پیامبر ﷺ بودند، در بقیه موارد با آنها کنار می‌آمدند. لذا در نامه به حاکم عمان فرمودند:

و إنکما إن أقررتما بالإسلام وکیتکما.

شما اگر اسلام را بپذیرید، به شما حکومت خواهم داد (احمدی میانجی، ۱۴۱۹: ۲ / ۳۶۱).

مبانی توحیدی، اصول کلیدی و راهبردی‌ای هستند که خط مشی‌های عملیاتی نظام اسلامی را هدایت می‌کنند و مسیر مقابله با چالش‌ها و سلطه‌پذیری را مشخص می‌سازند. این اصول، نه تنها چهارچوبی برای ارزش‌گذاری، بلکه ابزارهایی برای حکمرانی مقاومتی و استراتژیک در جهان عصر حاضر هستند که جامعه را از پیمودن مسیر سلطه‌پذیری و قرار گرفتن تحت سیطره نظام‌های سلطه می‌رهاند. مقام معظم رهبری می‌فرماید:

فضایی که انسان در آن از لحاظ معنوی و از لحاظ مادی می‌تواند رشد کند و به غایات مطلوبی که خدای متعال او را برای آن غایات خلق کرده است برسد، زندگی عزتمندی داشته باشد، انسان عزیز، انسان دارای قدرت، دارای اراده، دارای ابتکار، دارای سازندگی جهان طبیعت؛ تمدن اسلامی یعنی این؛ هدف نظام جمهوری اسلامی و آرمان نظام جمهوری اسلامی این است (khamenei.ir، ۱۴/۶/۱۳۹۲).

سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، برخاسته از اصول و مبانی توحیدی، نه تنها پاسخی به نیازهای داخلی، بلکه استراتژی مهمی برای مواجهه با نظام‌های استکباری و دینامیک‌های جهان معاصر است. بر همین مبنای استراتژی توحیدی است که رهبر معظم انقلاب تصریح می‌کنند:

مسئله، تعیین موضوع مذاکره است؛ روی هر موضوعی مذاکره نمی‌کنیم؛ روی مسائل ناموسی انقلاب مذاکره نمی‌کنیم (همان: ۹۸/۳/۸).

این گزاره، نه تنها مرزبندی روشن میان اصول و مصالح ملی و خواسته‌های جهانی است، بلکه نشان‌دهنده استراتژی پیشرفته‌ای است که بر تمرکز بر هویت و پایداری ارزش‌های بنیادین تکیه دارد. در همین راستا رهبر انقلاب بر این باورند که «آمریکا با اصل نظام اسلامی مشکل مبنایی دارد» (همان: ۹۷/۴/۳۰)، که نگاه استراتژیک را از اصلاح سطحی خارج می‌کند و بر ضرورت تغییر پارادایم در سیاست‌های خارجی تأکید دارد. این دیدگاه، نشان‌دهنده نیاز به شکل‌دهی راهبردهای نوآورانه است که مرز میان مذاکره بر اساس اصول و تبعیت از نظام استکباری را روشن می‌سازد و به جای استقبال از

تعاملات سنتی، بر شکل‌گیری دیپلماسی مبتنی بر معادله‌سازی مبتنی بر اصول توحیدی تأکید دارد. اصول توحیدی در ابتدای انقلاب، از یک سو به‌عنوان عامل اصلی شکست‌ناپذیری و منطق استراتژیک محسوب می‌شد و از سوی دیگر در درون نظام، فرصت‌های بی‌بدیل و منحصر به فردی برای هدایت سیاست‌های کلان فراهم کرد. موفقیت‌هایی از قبیل شکست استکبار در صحرای طبس، پیروزی در عملیات‌های نظامی، توسعه علمی و فناوری، نمونه‌هایی است که به‌وضوح نشان می‌دهند افق‌های جدید مبتنی بر مقاومت و ایمان، توانسته است نظام را در مقابل نظام‌های استکباری در جهان، موفق و پیروز نگه دارد. در حقیقت، یک راهبرد «مقاومت فعال و استراتژیک توحیدی» است که قابلیت انطباق با تحولات جهانی و تهدیدهای نوظهور را دارد.

در مقابل، استراتژی نظام‌های استکباری پس از ناکامی‌های پی‌درپی در مقابل اراده توحیدی خصوصاً در جنگ تحمیلی، اقدام به تدوین برنامه‌های سه‌مرحله‌ای کرده‌اند که هدف آنها تضعیف نظام اسلامی است. این سیاست‌ها با بهره‌گیری از فناوری‌های نوین رسانه‌ای و تبلیغاتی، ابتدا گفتمان‌های مبتنی بر فرهنگ تجمل‌گرایی، مصرف‌گرایی و سرمایه‌داری را توسعه دادند. در مرحله بعد با ایجاد توقعات فزاینده به ترویج دنیاداری و غرب‌گرایی در قالب پروژه‌هایی چون مشروعیت‌سازی اقتصاد وابسته، پرداخته تا در نهایت با استفاده از فضای تبلیغاتی خواسته‌های مردم و برخی از مسئولین را به مسیر اقتصاد وابسته سوق داده تا هم در انتخاب مسئولین توسط مردم و هم در تصمیم‌گیری برخی از مسئولین تأثیر دل‌خواه گذاشته و گفتمان توحیدی را به گفتمان سرمایه‌داری ضد توحیدی و وابسته تغییر دهند. با توجه به این اصل، در آنچه در شروع انقلاب توسط دولت موقت و دولت بنی‌صدر اتفاق افتاد، مبنای ایدئولوژی توحیدی مورد اهتمام و در اولویت قرار نگرفت. آنها به دنبال ارتباط‌گیری با دول استکبار بوده تا مناسبات سیاسی و اقتصادی به هم نخورد و گسترش مبنای توحیدی و مبارزه با طاغوت را در اولویت قرار نداده بودند، از این رو تسخیر سفارت آمریکا را اشتباه می‌دانستند (روزنامه اطلاعات، ۵۸/۹/۱۷). این اصل یعنی حفظ اصول و ایدئولوژی توحیدی در دیپلماسی و در شرایط سخت، یکی از مهم‌ترین دستاوردهای انقلاب اسلامی بود.

در این چهارچوب، نوآوری کلیدی‌ای که در سیاست‌های نظام در قبال جامعه جهانی باید شکل بگیرد، توجه به «دیپلماتیک توحیدی و فرهنگی» است؛ یعنی بهره‌برداری از ارتباط قوی دینی و هویتی مردم، زنده کردن تاریخ مقاومت و سربلندی هویت ایرانی همراه با تلاش توحیدی و در نظر گرفتن ارزش‌های معنوی به‌عنوان ابزارهای قدرتمند جهت تقویت استراتژی هویتی و مقاومتی، که این امر به کمک دیپلماسی سازنده در تمام سطوح با کشورها و ملت‌های مسلمان دیگر به‌عنوان قدرتی واحد، می‌تواند جایگاهی نوین در دیپلماسی جهانی ایجاد کند، و مانع نفوذ فرهنگی و اقتصادی استکبار شود.

۲. گسترش ایدئولوژی و نیروسازی

این رویکرد از دیپلماسی اقتضا می‌کند که برای حفظ و اثبات ارزش‌ها، عقاید خود را به بیرون از مرزها صادر کند. یک نظام دینی باید بتواند با دیپلماسی، نظر حاکمان و قدرت‌های سیاسی را به خود جلب کند تا پشتوانه‌ای مناسب در جوامع بین‌المللی داشته باشد؛ از این رو باید بتواند نزدیک‌ترین عقاید و ایدئولوژی‌ها به افکار و اهداف خود را شناسایی کند و در راستای اثبات اعتقادات و جلب توجه آنها تلاش کند.

از دیپلماسی‌های ارتباطی مهم پیامبر ﷺ هجرت مسلمانان به حبشه در سال پنجم بعثت است. آن حضرت در اوج بحران رسالت خود، مسلمانانی مشتمل بر هشتاد نفر را به سمت حبشه فرستاد تا افکار عمومی را نسبت به اسلام آماده کند (یعقوبی، ۱۳۴۱ش: ۱ / ۳۸۶). هرچند که علت اصلی هجرت را رهایی از آزار و اذیت کفار نام برده‌اند، ولی با توجه به وقایع بعد از آن مشخص می‌شود هدفی فراتر از آن هم وجود داشته است؛ زیرا پیامبر ﷺ برخی از کسانی که به حبشه فرستادند کمتر تحت شکنجه بوده و برخی هم از بزرگان قبایل بودند و حتی گروهی پانزده سال در حبشه ماندند (ابن خلدون، ۱۳۶۳ش: ۱ / ۴۳۸) و افکار عمومی را برای شناخت عقاید و ارائه الگوی اسلامی و حمایت از مسلمانان آماده‌سازی و نسبت به کفار قریش نفرت عمومی ایجاد کردند. از این رو می‌توان مهاجرت به حبشه را نوعی نیروسازی برای اسلام نیز شمرد. همراهی مردم و هم‌پیمانی پادشاه حبشه، همچنین داشتن یک پایگاه و پناهگاه باعث شد پیشرفت مسلمین شتاب بیشتری نسبت به قبل داشته باشد.

به این نوع دیپلماسی در نظام سیاسی ایران نیز توجه شد و با هم‌پیمانی کشورهای مثل، عراق، سوریه، لبنان، یمن و مالزی به کادرسازی پرداخته و با حضور مستشاران فرهنگی، نظامی و اقتصادی، پایگاه‌های محکمی برای محافظت از خود ایجاد کرده و با صدور انقلاب و ایدئولوژی اسلامی به کشورهای منطقه افکار ملت‌ها را به عقاید و ایدئولوژی خود، یعنی مبارزه با استکبار، جلب کرده است. البته گرچه مشکلات داخلی و جنگ تحمیلی در ابتدای انقلاب و حضور برخی افکار روشن‌فکرانه وابسته به غرب و ارتباطات غربی گروهی از سران در رأس نظام، این ایده را در دوره‌هایی دچار تزلزل و ضعف کرد؛ اما انقلاب اسلامی همچنان در این فراز و نشیب به گسترش ایدئولوژی و نیروسازی و کادرسازی نیروهای جوان و نخبه ادامه داد؛ چیزی که الان ملموس و مشهود است.

۳. دیپلماسی فرهنگی، تبلیغاتی

تحقق موفقیت دیپلماسی در جهان اقتضا می‌کند تا در ارتباط‌گیری از تمامی امکانات سیاسی استفاده به موقع شود. کشوری در دیپلماسی موفق است که در مقام ارتباط‌گیری با دلایل عقلی و تبیینی بتواند افکار و عقاید خود را با تبلیغات مناسب بین کشورهای دیگر گسترش دهد و از آنها بهره کافی ببرد.

حضرت رسول اکرم ﷺ در شناسایی موقعیت‌ها و ارتباط‌گیری با قبایل مختلف بسیار دقیق عمل می‌کرد. ایشان با شناسایی به موقع نیازهای قبایلی مدینه، در مراسم حج با چند تن از آنها ملاقات کرده، اسلام را بر آنان عرضه داشت؛ پیمان عقبه اول را با آنها بست و این امید را در دل آنها ایجاد کرد که حضور ایشان در یثرب بتواند از ادامه دشمنی و جنگ بین دو قبیله اوس و خزرج پیشگیری کند و همین مقدمه‌ای شد برای بیعت عقبه دوم و بعد پشتوانه‌ای برای هجرت و شروع فعالیت‌های جدید جهت گسترش فرهنگ اسلام (سمهودی، ۱۹۵۵ م: ۱۲۶).

در واقع می‌توان دو دلیل عمده را سبب ایجاد این پیمان‌ها و موفقیت‌های بعدی پیامبر ﷺ شمرد:

۱. شناسایی موقعیت فکری و آمادگی ضمنی افکار عمومی مردم مدینه نسبت به پیامبر خاتم: افکار عمومی مردم یثرب توسط پیامبران یهود آماده پذیرش پیامبر خاتم شده بودند.
۲. شناخت موقعیت اجتماعی و نیاز مردم مدینه: اینکه یثرب سال‌ها بود که از درد جنگ متمادی بین اوس و خزرج رنج می‌برد و اسلام را راه‌حلی برای جنگ‌های ۱۲۰ ساله خود می‌دانست.

در نظام جمهوری اسلامی نیز به این شاخص پرداخته شد و ایران اسلامی توانست با ارتباط‌گیری و تلاش مستمر، جایگاه خود را در بین برخی کشورها و ملت‌ها مستحکم کند و دستگاه دیپلماسی ایران خصوصاً در دوره‌هایی با حضور نیروهای انقلابی توانست افکار عمومی جوامعی، مثل عراق بعد بحران‌های حضور صدام و لبنان در بحران جنگ و اشغال‌گری اسرائیل، را جلب کرده و تبیین‌کننده اهداف خود باشد به گونه‌ای که امروزه در برخی کشورهای اروپایی نیز تأثیرات آن مشاهده می‌شود.

این اقدامات باید در تمام کشورهای اسلامی گسترش یافته و با تقویت همکاری‌های اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و به دور از اختلافات قومی، مذهبی و با استفاده از رسانه‌های تبلیغاتی گوناگون و آگاهی‌بخشی ملت مسلمان، به یک اتحاد و انسجام دینی بین‌المللی دست یافت و با ایجاد شبکه ارتباطی قوی بین مسلمانان مانع نفوذ و آسیب‌های دشمن شد.

۴. دیپلماسی در شرایط مناسب جهت حفظ منافع و صلح پایدار

برای فراهم آوردن یک امنیت سیاسی و صلحی پایدار در برابر جامعه بین‌الملل، می‌بایست ضوابط و معیارهایی حاکم باشد که در سایه آن همه شرایط و فرصت‌های موجود برای وصول به اهداف وجود داشته باشد و تا زمانی که این شرایط به صورت کامل حاصل نشده است نباید امنیت سیاسی را با قراردادهای ناپایدار و سست به خطر انداخت و باعث استعلا و دست برتر غیرمسلمان شد.

حضرت محمد ﷺ به‌عنوان، بنیان‌گذار نظام اسلامی و حافظ منافع مسلمین همواره جوانب مختلف ارتباط را مورد تأکید قرار می‌دادند. صلح حدیبیه یکی از راهبردی‌ترین مذاکرات پیامبر ﷺ محسوب می‌شود؛

پیمان صلحی که برای ده سال، بین پیامبر ﷺ و مشرکان مکه در منطقه حدیبیه امضا شد. بسیاری از تاریخ‌نگاران این صلح را زمینه‌ساز گسترش فعالیت تبلیغی پیامبر ﷺ و در نتیجه فراهم‌کننده مقدمات فتح مکه دانسته‌اند (ابن‌هشام، ۱۳۷۵: ۲ / ۲۲۰).

با بررسی و تطبیق شرایط زمان صدر اسلام با موقعیت کنونی می‌توان از سیره پیامبر ﷺ الگوگیری کرده و مشکلات پیش روی دیپلماسی را شناسایی کرد:

۱. در صدر اسلام جنگ‌های متعدد بین مسلمانان و قریش شکل گرفته بود که عدم موفقیت دشمن، قریش را خسته و ناامید کرده بود و پیامبر ﷺ دقیقاً بر این موضوع اشراف داشت و توانست در جریان صلح حدیبیه به‌عنوان اهرم فشار از این موضوع استفاده کند.

در این زمان نیز محور مقاومت باعث خستگی رژیم صهیونیستی و دشمنان ایران شده است. یکی از نقاط قوت جمهوری اسلامی ایران این بوده که میدان مقاومت را خالی نکرده و با حمایت از حزب الله لبنان، شیعیان یمن، حشدالشعبی عراق و سپاه قدس، توانسته دشمنان خود را متحمل شکست کند. این می‌تواند اهرم خوبی برای امتیازگیری در مذاکرات باشد.

۲. بعد از گذشت چندین سال و جنگ‌های متعدد بین قریش و مسلمانان، جایگاه و اهداف اسلام تا حدودی بین برخی از مردم مکه روشن شده بود و افکار عمومی آمادگی مواجهه با اسلام را داشتند. این امر در انقلاب اسلامی نیز صورت گرفت و جایگاه و اهداف اسلام اصیل و ناب، از طریق برنامه‌ها و اقدامات جمهوری اسلامی جهت حفظ منافع و صلح پایدار جهانی برای تمام دنیا روشن شده است.

۳. در صدر اسلام به برکت اسلام، اتحاد بی‌نظیری بین قبایل مسلمان شکل گرفته بود. این انسجام و هم‌بستگی به دور از مسائل قومی قبایله‌ای تا آن زمان در حجاز سابقه نداشت. تمام تلاش مسئولان ایران اسلامی و در رأس آنها رهبر معظم انقلاب، حفظ وحدت و انسجام مسلمانان داخل و خارج کشور و حتی تمام مسلمانان جهان جهت دستیابی به آرمان‌های اسلام بوده و هست.

۴. یکی از مهم‌ترین مشکلات سر راه نفوذ اسلام جوسازی‌های زیاد یهود، کفار و منافقان درباره اسلام و پیامبر ﷺ بود که مقابله با آن کارشکنی‌ها زمان زیادی را از پیامبر ﷺ می‌گرفت. آنها از روی حسادت خواستار کافر شدن مسلمانان بوده «وَدَّ كَثِيرٌ مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُمْ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِكُمْ كُفَّارًا حَسَدًا» (بقره / ۱۰۹) و با ایجاد شبهه و درآمیختن حق و باطل و طرح سؤال‌های انحرافی، عوام فریبی می‌کردند. خداوند می‌فرماید: «... ای اهل کتاب! چرا حق را به باطل درمی‌آمیزید و حقیقت را کتمان می‌کنید، با اینکه خود می‌دانید» (آل عمران / ۷۵).

امروزه نیز تبلیغات گسترده رسانه‌های استکبار و صهیونیستی، تصویری غیرواقعی و مخرب از ایران و

اسلام را به جهانیان نمایش می‌دهند و با ایجاد جلوه‌های نادرست، قرآن و اسلام را به‌عنوان رفتارهای افراطی و رادیکال معرفی می‌کنند.

پیامبر اکرم ﷺ با ایجاد اتحاد و تبیین و گسترش ایدئولوژی اسلامی در وجود مسلمانان، راه نفوذ عقیدتی دشمن را بست و با اتحاد و استحکام عقیده مردم توانست قدرت نظامی قوی ایجاد کند تا دشمن جرئت مقابله و دست برتر نداشته باشد. جمهوری اسلامی ایران نیز با تدابیر امامین انقلاب، مسلمانان را با یکدیگر متحد و با معرفی دشمن نفوذی و نقش بر آب کردن توطئه‌های او و همچنین با پیشرفت‌های چشم‌گیر نظامی - امنیتی، توانست جرئت حمله دشمن را سلب کرده و هر کجا و هر زمانی، دشمن دست درازی کرده پاسخ کوبنده‌تری به او بدهد و این تفکر را که با آمریکا و استکبار نمی‌توان درافتاد از بین برد.

۵. زیرکی در دیپلماسی: از موارد مهم دیگر زیرک بودن و فریب نخوردن در دیپلماسی است. گاهی دشمن به بهانه مذاکره، درصد فریب دادن و ضعیف کردن است. با بررسی دقیق خیانت‌هایی که در پیمان‌های رسول خدا با یهود و کفار، مثل پیمان شکنی در صلح حدیبیه (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵ ش: ۲ / ۲۴۱)، صورت گرفت می‌توان به این نکته پی برد. علی ﷺ نیز پیشنهاد مذاکره از سوی گروهی از دشمنان را ترفندی برای سلطه می‌دانست و می‌فرمود: «ایها الناس سیروا لی اعداء الاسلام». از این لحاظ تنها راه برخورد با آنان را تقابل و مقاومت می‌دانست؛ چون این گروه با اصل اسلام مخالفت داشتند (سلیمانی، ۱۴۰۲: ۱۹۲). در نظام بین‌الملل امروز نیز از این فریب‌کاری و بدعهدی مصون نیست و نظام سلطه برای از بین بردن نظام دینی و اسلامی دست به دیپلماسی فریب‌کارانه می‌زنند که باید تعیین افراد باذکاوت، متعهد و متخصص و با کمک میدان نظامی این راه بر آنها بست.

۵. دیپلماسی در پرتوی قاعده نفی سبیل

شاخص نفی سلطه‌پذیری و عدم تسلط پیگانگان در کنار ارتباطات خارجی به دیپلماسی معنا بخشیده و آن را کامل می‌کند. این شاخص زمانی برجسته می‌شود که ما در ابعاد مختلف سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و نظامی به مرحله‌ای از قدرت رسیده باشیم که دیگران نتوانند بر ما تسلط پیدا کنند. از مؤلفه‌های مهمی که در ارتباطات و قراردادهای رسول اکرم ﷺ مورد اهتمام بوده، توجه به آیه شریفه «وَكُنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا» (نساء / ۱۴۱) است؛ یعنی تا آنجا که می‌شود صلح برقرار باشد و تا حد ممکن اجازه برتری کفار بر مسلمین داده نشود. و اگر امتیازاتی هم به دشمن داده می‌شود، در راستای مصالح عموم مسلمانان باشد. همان‌طور که پیامبر ﷺ در قرارداد صلح حدیبیه پذیرفتند که مسلمانان در آن سال از حج خانه خدا صرف‌نظر کنند و یا اینکه پذیرفتند افرادی را که از مکه به مدینه

می‌گریزند به مکه بازگردانند (واقعی، ۱۴۰۹: ۲ / ۶۱۲ - ۶۱۱). علاوه بر آن پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله سعی کرد تا با اصلاح رفتارها و آشتی دادن دل‌ها با یکدیگر، وضع قوانین اقتصادی زکات (۶۰ / توبه)، انفاق (بقره / ۲۷۴؛ ری‌شهری، ۱۳۸۲: ۱۲ / ۳۷۰) و خمس (انفال / ۴۱) و تشویق در راستای تلاش وافر برای کار و تلاش و ارتباط‌گیری با برخی قبایل هم‌پیمان تا جای ممکن نیازهای حداقلی همه مسلمانان را تأمین کند تا بتوانند خودشان بدون وابستگی و حتی با وضع تحریم‌ها و یا محاصره شهر روی پای خود بایستند و زیر سیطره کفار قرار نگیرند (بیهقی، ۱۴۲۴: ۶ / ۱۸۸؛ صدر، ۱۳۸۲: ۶۷ - ۶۵).

در همین راستا ناچار در برخی موارد باید تقدم اصل مصلحت را بر اصل نفی سبیل پذیرفت؛ اما در مقابل باید برای رفع آن تلاش کرد. اموری مثل معامله مسلمانان با دلار که به نوعی سبیل کفر بر مسلمین تلقی می‌شود، به خاطر مصلحت موقت صورت می‌گیرد یا حدود استفاده از کالاهای خارجی که ممکن است سبب تسلط کفار بر مسلمین شود مورد اهتمام مراجع بوده است. شیخ فضل‌الله نوری در سال ۱۳۰۶ قمری، چندی پیش از قیام تحریم تنباکو، با ورود اجناس و کالاهای خارجی به ایران نظیر قند، احساس خطر می‌کند و سؤالی را تحت این عنوان که «تکلیف مسلمانان نسبت به مصرف کالایی نظیر قند و ... که از بلاد کفر (یعنی فرنگستان) وارد بازار ایران می‌شود، چیست؟» از میرزای شیرازی می‌پرسد که میرزا در نامه‌ای مفصل چنین پاسخ می‌دهد: «در خصوص مفاسد ورود اجناس و کالاهای بلاد کفر به سرزمین ایران، همیشه ملتفت به آن بوده‌ام و زیاده‌روی در این امر را مایه خرابی دین و دنیای مسلمانان می‌دانم و از اهتمام شما در تهیه دفع آنها زیاد مسرور شدم ...» (فقیه، ۱۳۸۴: ۱۴۷)، در مسیر قاعده نفی سبیل، نظام اسلامی باید تلاش کند تا از وابستگی ارزی فاصله گرفته و با ایجاد پول و ارزهای مشترک بین کشورهای مسلمان، مبادلات را مستقل و مقاوم کند. همچنین، کاهش واردات غیرضروری و وضع سازوکارهای قانونی جهت محدودسازی مصرف‌گرایی و واردات غیرقانونی وابسته‌گرا، در کاهش نفوذ فرهنگی و جلوگیری از سلطه دشمنان نقش کلیدی ایفا می‌کند، و هم‌زمان توان چانه‌زنی و اقتدار اقتصادی کشورها را ارتقا می‌دهد.

نکته مهم در تحقق مؤلفه‌های دیپلماسی دینی توجه به تمام جوانب قراردادهای و نفی سلطه استکبار است که باید در دیپلماسی به آن توجه داشت. و تلاش مسئولان دل‌سوز جمهوری اسلامی از اول انقلاب تا کنون، دیپلماسی فعال با دنیا در پرتوی قاعده نفی سبیل بوده است. گرچه در دوره‌هایی دشمنان خارج و منافقان داخل، سعی بر نقض این دیپلماسی داشته و اقداماتی نظیر FATF، برجام و ... در مقاطعی ظهور کرده که با تدابیر ولی امر مسلمین و هوشیاری نیروهای انقلابی، این اقدامات گذرا با روشن کردن افکار عمومی، خنثی یا کم‌اثر شده است.

از این رو باید با استفاده از تجربه‌های در دست و مدیریت عهدشکنی‌ها و فریب‌کاری‌های نظام سلطه بین‌الملل، تعهدات را به صورت دقیق و دوجانبه تنظیم کرد تا جای هیچ‌گونه خلل و سوءاستفاده‌ای از آن نباشد و از تعهداتی که به صورت یک‌جانبه قابل خدشه و نقض باشد جلوگیری کرد و برای آنها سازوکاری جبران‌کننده، محکم و قابل اجرا و سریع در نظر گرفت. برای این اقدام می‌توان از میدانی قوی، با اقتدار و مستحکم و بدون هیچ تعلل و سستی کمک گرفت.

تطبیق مبانی میدان در صدر اسلام و جمهوری اسلامی ایران

ابتدایی‌ترین نوع از دیپلماسی در یک نظام سیاسی، عادلانه بودن اصل ارتباط و حفظ منافع یکدیگر در آن است. این امر محقق نمی‌شود مگر اینکه نظام سیاسی، قدرت لازم جهت مذاکره داشته باشد؛ در غیر این صورت حاکمان مستکبر با زور به استثمار کشور ضعیف پرداخته و آن را تحت سیطره خود درمی‌آورند. از این رو اسلام علاوه بر رفتارهای دیپلماسی و صلح‌جویانه در موارد متعدد - که صلح ممکن یا به مصلحت نبود - به سوی رفتارهای میدانی و جهاد دعوت کرده تا هم قدرت حکومت اسلامی را به دشمنان نشان داده و مستکبران خیال تعرض نداشته باشند و هم مسلمانان در مذاکرات، پشتوانه محکمی داشته باشند.

۱. رفتارهای متقابلانه در میدان

عرضه قدرت در عرصه نظامی از شاخصه‌های اصلی حفظ هویت و ممانعت از تحرکات بیشتر دشمن در این عرصه است. بر این اساس خداوند با بیان «أُذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتِلُونَ يَأْتِيهِمْ ظُلْمًا وَإِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ» (حج / ۳۹) به کسانی که جنگ بر آنان تحمیل گردیده، اجازه جهاد داده شده است؛ چرا که مورد ستم قرار گرفته‌اند؛ و خدا بر یاری آنها تواناست»،^۱ اذن رفتارهای متقابلانه در میدان نظامی را به مسلمانان داده است و رسول اکرم صلی الله علیه و آله دستور حضور مسلمانان در میدان بدر را دادند.

جنگ بدر به نوعی عمل مقابله به مثل و نمایش قدرت مسلمانان محسوب می‌شود و هدف اصلی آن تصرف اموال قریش در قبال تجاوز مشرکین به مسلمانان و اموال آنها بود (ابن هشام، ۱۳۷۵: ۲ / ۲). این درحالی بود که مسلمانان تا قبل از آن در موضع ضعف بوده و در قبال تجاوز مشرکین چاره‌ای جز سکوت نداشتند.

اگر بخواهیم مثال تطبیقی برای انقلاب اسلامی بیاوریم، می‌توانیم به توقیف نفتکش انگلیسی «استنا ایمپرو» در ۲۸ تیر ۱۳۹۸ که به خاطر توقیف کشتی «گریس ۱» در همان ایام توقیف شده بود، و یا حمله موشکی اسرائیل به سفارت ایران که با پاسخ حمله موشکی و پهبادی ایران به اسرائیل مواجه شد، اشاره کنیم. این موارد علاوه بر مقابله به مثل، نمایش قدرت از سوی نیروهای جمهوری اسلامی تلقی می‌شود.

در صورتی که در موارد قبلی، مثل حمله به چاه‌های نفت ایران در جریان جنگ امریکا و عراق یا زدن هواپیمای مسافربری ایران، مجبور به سکوت بودند. قرآن کریم نسبت به حقوق مسلمانان اجازه مقابله به مثل را صادر کرده و فرموده:

فَمَنْ اعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ ... (بقره / ۱۹۴).
پس هر کس به شما تجاوز کرد، همانند آن بر او تعدی کنید.

از شاخصه‌های مهم رفتارهای دیپلماسی، کوتاه نیامدن در مقابل زورگویی‌های دشمن است. از عواملی که در صدر اسلام باعث شد قبایلی مانند ثقیف، بنی‌تمیم، بنی‌اسد و سایر قبایل قدرتمند وارد مذاکره با پیامبر ﷺ شوند، سقوط مکه و لشکرکشی به تبوک بود. میدان نظامی به قدری قوی و قاطع ظاهر شده بود که امیدی برای دشمن باقی نگذاشت (ر. ک. ابن‌هشام، ۱۳۷۵: ۲ / ۳۳۱). از این جهت وجود شاخصی چون میدان قوی جزو اصلی‌ترین عوامل داشتن دیپلماسی موفق است.

در سال‌های اول انقلاب گرچه این شاخص مورد توجه قرار نگرفت و بنی‌صدر توجهی نسبت به نیروهای مسلح در جهت تقویت و انسجام آنها نکرد. او در هفت ماهی که هنوز جنگی اتفاق نیفتاده بود تلاشی در جهت آمادگی رزمی و میدانی کشور انجام نداد و نسبت به گزارش‌هایی مبنی بر تحرکات دشمن در مرزهای ایران بی‌تفاوت بود (نجف‌پور، ۱۳۸۸: ۱۵۴) و باعث شد دشمن بدون دغدغه تصمیم حمله به ایران را بگیرد؛ اما رفتار ایران در مقابله با جنگ عراق و پذیرش قطعنامه ۵۹۸ و مقابله با تعرضات داعش و تروریسم و رفتارهای تجاوزکارانه اسرائیل، از نمونه‌های مقابله در میدان بر اساس مبانی اسلامی است که با قدرت ایستاد و حاضر به باج‌دهی نشد. بحث انرژی هسته‌ای نیز در سال ۸۴ و ۸۵ از مواردی بود که نظام اسلامی زیاده‌خواهی‌های غرب را نپذیرفته و زمانی که سه کشور اروپایی و آمریکا اعلام به فشار حداکثری علیه ایران کردند، ایران نیز مقابله به مثل کرد و با تصویب قطعنامه ضرب‌العجل شورای حکام آژانس، ایران برنامه غنی‌سازی را در نطنز از سر گرفت. زمانی که پرونده ایران را به شورای امنیت ارجاع دادند، ایران بازرسی‌هایی که بر مبنای پروتکل‌های الحاقی بود را معلق کرد. زمانی که بیانیه را صادر کردند، ایران افتتاح سانتریفیوژهای زنجیره‌ای را انجام داد (Farsnews.ir، ۱۴۰۱/۹/۱).

۲. استحکام تعهدات دیپلماسی با میدان

در یک نظام سیاسی موفق، شایسته است که مکانیسم قدرت نظامی به صورت قوی در کنار دیپلماسی حضور داشته باشد تا ضمانت تداوم امنیت و حفظ پیمان‌ها را تضمین کند. مقابله میدانی با کسانی که

تعهدات دیپلماسی را به مخاطره می‌انداختند و قصد داشتند با پیمان شکنی به مسلمانان آسیب برسانند در برخورد های پیامبر ﷺ و دستورات قرآن قابل مشاهده است.
خداوند می‌فرماید:

الَّذِينَ عَاهَدْتَ مِنْهُمْ ثُمَّ يَنْقُضُونَ عَهْدَهُمْ فِي كُلِّ مَرَّةٍ وَهُمْ لَا يَتَّقُونَ * فَإِمَّا تَثَقَفَنَّاهُمْ فِي الْحَرْبِ فَشَرِّدْ بِهِمْ مَنْ خَلَفَهُمْ لَعَلَّهُمْ يَدْكُرُونَ (انفال / ۵۷ - ۵۶).

همان کسانی که با آنها پیمان بست، سپس هر بار عهد و پیمان خود را می‌شکنند و پروا نمی‌کنند؛ پس اگر آنها را در جنگ بیایی پراکنده‌شان ساز تا پیروانشان نیز پراکنده شوند، باشد که عبرت گیرند.

برخورد پیامبر ﷺ با یهودیانی مثل بنی‌قینقاع و بنی‌نضیر و مشرکین در فتح مکه نشان از آن دارد که هیچ کس حق تعرض و اهانت به مسلمانان را ندارد و بعد از بستن پیمان صلح، قرار نیست که مسلمانان در مقابل اتفاقات توهین‌آمیز سکوت کنند. با قدرت یافتن مسلمانان در مدینه، پیامبر ﷺ با یهودیان قرارداد صلح امضا کرد، مشروط به آنکه کسی را علیه مسلمانان یاری نکنند؛ اما بنی‌قینقاع، با تعرض به زنی مسلمان، این پیمان را نقض کردند (واقعی، ۱۴۰۹ق: ۱ / ۱۷۶) و با بی‌اعتنایی به تذکر پیامبر ﷺ به تهدید وی پرداختند (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵ق: ۲ / ۱۷۳). پیامبر هم حکم جهاد علیه آنها ابلاغ کردند که منجر به خارج شدن یهودیان از مدینه و تبعید آنها به شام شد (بلاذری، ۱۹۵۹م: ۱ / ۳۰۹).

همچنین بنی‌نضیر بعد از پیمان مصالحه با مسلمانان، طی جریانی نقشه ترور پیامبر ﷺ را کشیدند (طبری، ۱۳۷۵: ۳ / ۱۰۵۵). به این دلیل مسلمانان آنها را که داخل دژهای خود پناه گرفتند محاصره کردند (عقیلی، ۱۴۲۲ق: ۱ / ۲۰۷) که پیامبر ﷺ در تصمیمی مهم، دستور به قطع درختان خرما ی بنی‌نضیر و سوزاندن آنها داد (حشر / ۵)؛ چرا که آنها می‌خواستند با فرسایشی کردن جنگ، لشکر مسلمین را تضعیف کنند و با تشکیل ائتلاف با مشرکان و منافقان، علیه مسلمانان دست به جنگی تمام عیار بزنند که با قطع درختان امکان امرار معاش، درآمدزایی در آینده و ادامه تحصن باقی نماند.

در فتح مکه نیز بعد از پیمان شکنی قریش در صلح حدیبیه، پیامبر ﷺ جهت مقابله با آنها دستور حرکت به سمت مکه را صادر کرد و دیگر عذر ابوسفیان را در این زمینه نپذیرفتند (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵ ش: ۲ / ۲۴۱). این عملکرد نشان از آن دارد که رأفت حکومت مرزی دارد و نباید باعث شود دشمن از آن سوءاستفاده کند. طبق نقل طبرسی یکی از حربه‌های دشمن در زمان نقض پیمان، بستن پیمان جدید است؛ همان‌طور که ابوسفیان به محضر رسول الله ﷺ رسید و کوشید به بهانه حضور نیافتن در صلح حدیبیه با ایشان پیمان جدیدی ببندد (طبرسی، ۱۳۷۲: ۱۰ / ۸۴۵).

حمایت از هم‌پیمانان خود از نکات راهبردی دیگری است که هم در دیپلماسی و هم در میدان می‌تواند بر اقتدار و عزت یک حکومت بیفزاید. وقتی قبیله خداعه که دوست‌دار و هم‌پیمان مسلمین شناخته می‌شد (ابن‌هشام، ۱۳۷۵: ۲ / ۲۶) توسط قریش مورد تهاجم قرار گرفت، پیامبر ﷺ را بر آن داشت تا از آنها دفاع کند. ایشان برای دفاع و حمایت از هم‌پیمان خود عذرخواهی ابوسفیان را نپذیرفتند و مقدمات فتح مکه را رقم زدند. این راهبرد (لزوم حمایت از هم‌پیمان) به‌عنوان یکی از نقاط قوت انقلاب اسلامی بوده و محور مقاومت به نوعی هم‌پیمان بسیار مستحکمی برای جمهوری اسلامی ایران بوده است. الگوی پایبندی به پیمان و برخورد سخت میدانی با پیمان‌شکن از رفتارهای دیپلماسی و میدان رسول اکرم ﷺ است که باید سرلوحه رفتار ارتباطی مسلمین با غیرمسلمین قرار گیرد. شاخصه‌هایی که از برخوردهای پیامبر می‌توان الگوسازی کرد این است که: ۱. طرف مقابل باید در تمام جوانب به عهد خود پایبند باشد و در صورتی که قصد تحریک، تهدید و تضعیف مسلمانان را داشته باشد باید با او مقابله کرد؛ ۲. نباید به دشمن اجازه داد تا صحنه دیپلماسی یا میدان را فرسایشی کند و با دسیسه مسلمانان را تحت فشار بگذارد؛ ۳. برای تضعیف و مقابله با دشمن پیمان‌شکن از تمام وسایل ممکن استفاده کرد تا نتواند مسلمانان را به ضعف بکشاند.

بر این مبنا عملکرد دیپلمات‌های ایران اسلامی در مواردی که به شاخصه‌های اسلامی عمل نکردند در میدان دچار ضعف و سستی و موجب سوءاستفاده دشمن شدند؛ یکی از آن موارد همان جریان برنامه هسته‌ای است که دشمن توانست با فرسایشی کردن مذاکرات، هم افکار عمومی را با خود همراه کند و هم در خلال مذاکرات فرسایشی، تحریم‌های جدیدی را وضع و امتیازهای بیشتری را از ایران بگیرد. در صورتی که بر اساس الگوی دیپلماسی نبوی باید اولاً مذاکراتی محکم و مطمئن برگزار می‌شد، دوماً پیشرفت کشور در گروی مذاکراتی مثل برجام قرار نمی‌گرفت. در سال ۱۳۹۵ برخی مسئولین اصرار بر قرارداد برجام داشتند که مقام معظم رهبری با آن مخالفت کرد، اما نهایتاً جهت تنویر افکار عمومی و همراه کردن مردم و تجربه‌ای فراموش‌نشده‌ی آن را ایده دولت دانسته و فرمودند:

من اعتماد ندارم، خوشبین نیستم به مذاکره، لکن می‌خواهند مذاکره کنند، بکنند. ما هم باذن الله ضرر نمی‌کنیم؛ یک تجربه‌ای در اختیار ملت است (khamenei.ir، آرشیو بیانات، ۹۲/۸/۱۲).

با امضای این قرارداد، بعد از اینکه ایران به تعهداتش در مورد برجام عمل کرد آمریکا تعهدنامه را لغو کرد و هیچ کدام از طرف‌های مقابل به آن عمل نکردند. بعد از خروج آمریکا از برجام ایران به بهانه‌هایی مثل جلب افکار عمومی در برجام باقی ماند که کاری خلاف الگوی قرآنی مبتنی بر مقابله به مثل بود. این تجربیات نشان از آن دارد که هر کجا دیپلماسی با قدرت میدان پشتیبانی نشود دشمن جری‌تر شده و

با زیر پا گذاشتن تعهدات خود درصدد آسیب رساندن به مسلمانان برمی‌آید. در مقابل موارد متعددی نیز، مثل ورود کشتی آمریکایی به آب‌های ایران و یا نقض حریم هوایی ایران توسط پهپاد آمریکایی، وجود دارد که هرگاه دشمن به تعهدات بین‌المللی خود عمل نکرده، دولت‌مردان جمهوری اسلامی مطابق الگوی دینی پاسخ محکمی به آنها داده و جرئت اقدام بعدی را از دشمن گرفته است.

اقتدار در برابر دشمن را باید با تقویت نیروهای نظامی، ذکاوت در رفتارهای نظامی، انتصاب فرماندهان لایق، مجرب و متعهد به نظام و اسلام، دوری از تعلل و سستی به همراه تقویت ادوات نظامی، دفاعی و تهاجمی ایجاد و حفظ کرد. ایجاد سازوکارهای مناسب میدان هم در بعد فکری و هم در قدرت لوازم و ادوات جنگی می‌تواند قدرت دیپلماسی را بسیار بالا ببرد و رفتارهای جوامع بین‌المللی را نسبت به دیپلماسی با ایران متفاوت کند. برای داشتن دست برتر و مقابله متوازن، باید در میدان با جنگ‌های مدرن مثل جنگ سایبری، مبارزه با تروریسم و جنگ‌های اطلاعاتی و جاسوسی آشنا بود و قدرت میدانی در این زمینه‌ها را به سرحد کمال رساند تا دیپلماسی بتواند قدرت چانه‌زنی و ابهت اسلامی خود را نشان دهد.

امروزه با اینکه مشاهده می‌شود در برخی موارد ضعف عملکرد دیپلماسی سبب فریب‌کاری استکبار شده و در پشت‌پرده دیپلماسی، جنگی تحمیلی برای براندازی نظام اسلامی و توحیدی تدارک دیدند، و با قدرت جاسوسی خود به ترور شخصیت‌های مهم نظام اسلامی دست زدند؛ اما اگر قدرت و ذکاوت نیروهای میدانی نبود، قطعاً انقلاب اسلامی نمی‌توانست در مقابل خیانت نظام سلطه تاب‌آوری داشته باشد.

۳. شاخصه‌های حضور در میدان

نظام سیاسی برای موفقیت در میدان نبرد بایستی از طریق شناسایی موانع، منابع و امکانات، فرصت‌های مناسب خلق کند و با ایجاد شاخصه‌های موفقیت‌زا مسیر دیپلماسی را به نفع خود تغییر دهد. در همین راستا می‌توان با بررسی الگوی جنگ احزاب به شاخصه‌هایی دست یافت که دکتترین پیچیده غرب را تحلیل و با آن مقابله کرد. قبل از بیان شاخصه‌ها ابتدا شباهت‌های جنگ احزاب با وضعیت کنونی جمهوری اسلامی ایران را برای تبیین دقیق‌تر این شاخصه‌ها بیان می‌کنیم. این شباهت‌ها در چند مورد خلاصه می‌شود:

۱. در جنگ احزاب یهود (بنی‌نضیر) هسته شکل‌گیری جنگ احزاب و ائتلاف علیه حکومت اسلامی مدینه را تشکیل دادند (ابن‌هشام، ۱۳۷۵: ۲ / ۱۵۸). در جامعه امروزی نیز می‌توان یهود صهیونیسم را به‌عنوان هسته مرکزی ائتلاف علیه ایران دانست.^۱

۱. به عنوان مثال کوهین (گزارشگر شبکه خبری کان رژیم صهیونیستی) می‌گوید: «نفتالی بنت به بایدن (رئیس‌جمهور آمریکا) پیشنهاد تشکیل ناتوی عربی را داده است. ناتوی عربی یک پیمان نظامی با کشورهای عرب حوزه خلیج فارس می‌باشد که علیه ایران بتواند اقدام و مقابله نمایند» (ایرنا، ۱۴۰۰/۶/۱۰).

۲. در جنگ احزاب تمام قبایل علیه حکومت اسلامی با ایجاد یک جنگ ترکیبی - میدانی، تبلیغاتی - متحد شده بودند، و با تمام قوا به میدان آمده بودند. امروز نیز آمریکا و متحدینش با تمام قوا، در جنگ ترکیبی علیه ایران در همه حوزه‌های سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و نظامی می‌جنگند

۳. وجود افرادی مثل یهودیان بنی‌قریظه به‌عنوان ستون پنجم در جنگ احزاب سبب ایجاد روحیه ناامیدی و ضعف و سستی مسلمانان شدند (ابن‌سعد، ۱۳۷۴: ۲ / ۵۱). امروزه نیز برخی از خواص و عوام صدای دشمن هستند و مستقیم و غیرمستقیم به اهداف دشمن کمک می‌کنند.

۴. وجود مسلمانان ضعیف‌الایمان: طبق آیه «وَإِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا» (احزاب ۱۲) به خاطر آورید زمانی را که منافقان و بیماردلان می‌گفتند: خدا و پیامبرش جز وعده‌های دروغین به ما نداده‌اند! منافقان می‌گفتند: «محمد ﷺ به ما وعده می‌دهد که شهرهای کسری و قیصر را برای ما فتح می‌کند، در حالی که ما جرئت نداریم از خانه خود برای قضای حاجت بیرون برویم» (کلینی، ۱۴۰۷ ق: ۸ / ۲۱۶). هم اکنون برخی از عوام و خواص، ایران را به طبل توخالی معرفی کرده و اهداف ایران اسلامی را به دیده تمسخر می‌نگرند.

با توجه به تشابهات فوق، از راهبرد پیامبر ﷺ در جنگ احزاب می‌توان شاخصه‌های میدان قوی را استخراج و با عملکرد نظام اسلامی ایران تطبیقی داد. مهم‌ترین شاخصه‌های حضور در میدان عبارت‌اند از:

شاخص اول: حضور فرماندهان لایق در میدان؛ حضور فرماندهان مثل شخص پیامبر ﷺ، علی ﷺ و اسید بن حضیر در خط اول سبب انگیزه، دلگرمی و هدفمندی میدان مبارزه می‌شد (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵ ق: ۲ / ۱۷۹). در جمهوری اسلامی ایران وجود چنین مسئولینی به‌وضوح دیده می‌شود که سبب حضور و همراهی مردم با نظام اسلامی شده است. هر زمانی مسئولینی چون شهید سلیمانی و همراهانشان در میدان مقدم حضور داشته‌اند، مردم نیز پشت سر آنها به دفاع از کیان اسلامی پرداخته‌اند.

شاخص دوم: ایجاد روحیه صبر و مقاومت؛ کندن خندق و تحمل سختی‌های آن از جمله مشکلات اقتصادی، نوعی رویکرد مقاومت محسوب می‌شود که مسلمانان توانستند با آن ۲۵ روز، دشمن را پشت خندق نگه دارند و این امر باعث شد هزینه‌های جنگ برای دشمن بسیار شود (ابن‌سیدالناس، ۱۴۱۴ ق: ۲ / ۸۴). امروز نیز مؤمنان انقلابی، راه مقاومت را در برابر تحریم‌های ظالمانه مستکبران عالم در پیش گرفتند که جنبه‌های آن به اقتصاد مقاومتی و مقاومت فرهنگی و سیاسی نیز تسری پیدا می‌کند. ایجاد روحیه صبر و مقاومت تقویت فرهنگ مقاومت در میان مردم از طریق آموزش و تبلیغات، تشویق به مشارکت مردمی در پروژه‌های اقتصادی مقاومتی و کاهش وابستگی به منابع خارجی، ایجاد انگیزه در میان نخبگان و مسئولین برای تحمل سختی‌های اقتصادی و سیاسی در شرایط تحریم، از شاخصه‌هایی

مهمی است که می‌تواند موجب تقویت میدان دیپلماسی و تاب‌آوری در میدان باشد.

شاخصه سوم: اتحاد مسلمین و بستن راه‌های نفوذ دشمن؛ در جنگ احزاب با شناسایی راه‌های نفوذ دشمن و با انتخاب تمیم بن مسعود اشجعی به‌عنوان مذاکره‌کننده، راه نفوذی را که از جانب بنی‌قریظه شکل گرفته بود با ترفند بستند و بین لشکر دشمن جدایی انداختند (ابوالفتح رازی، ۱۳۶۵ ش: ۱۵ / ۳۶۵). کشورهای اسلامی نیز گرچه با تلاش‌های زیاد، بین مسلمانان جهان وحدت ایجاد کرده و راه نفوذ دشمن را تا حد زیادی بسته‌اند، اما در بعضی موارد به دلیل ضعف عملکرد برخی از حکومت‌های اسلامی و عدم اتحاد در اتخاذ سیاست‌های واحد، دشمن از ترفند نفوذ استفاده کرده و سبب تفرقه، جنگ و خون‌ریزی بین مسلمانان شده است و از طرف دیگر با نفوذ اقتصادی، فرهنگی و فکری، باعث اختلاف دیدگاه‌ها و تشتت و ضعف رفتار دستگاه دیپلماسی شده است و سبب شده راه موفقیت و رسیدن به اهداف طولانی و سخت شود. که می‌توان با تقویت دیپلماسی فرهنگی و تبلیغاتی، استفاده از ابزارهای رسانه‌ای و فرهنگی برای بهبود تصویر ایران در سطح جهانی و تقویت حضور فرهنگی و دینی در کشورهای مختلف، خصوصاً کشورهای اسلامی، به منظور ایجاد درک بهتر از اسلام و ایران، ایجاد شبکه‌های دیپلماسی فرهنگی برای جلب حمایت عمومی در برابر تبلیغات منفی دشمن، هم راه دیپلماسی را هموار کرد، هم قدرت میدان را افزایش داد و هم قدرت استکبار را تضعیف کرد.

نتیجه

پژوهش حاضر با بررسی سنت نبوی در صدر اسلام که مبتنی بر آیات الهی است، الگویی بر اساس سه شاخص توحیدمحوری، تقدم مصالح عمومی و نفی سبیل ارائه نموده است. بر اساس این الگو در حوزه رفتاری زمانی دیپلماسی به اهداف الهی انقلاب نزدیک می‌شود که در عرصه مذاکره با رعایت خطوط قرمز بر حفظ اصول، گسترش و تبیین ایدئولوژی دینی تأکید داشته باشد و مصلحت شهروندان مسلمان را در پرتوی قاعده نفی سبیل مقدم بدارد. این اصول چه در عرصه فرهنگی، چه اقتصادی و چه مناصب سیاسی باید با تدبیر در فرصت‌ها، شرایط و منابع بدون ابهام و با قدرت لازم مراعات شود.

همچنین شاخص شکل‌گیری دیپلماسی قوی و استحکام تعهدات دیپلماسی بر پایه میدان و قدرت نظامی استوار است. با بررسی شاخصه‌های ارتباط نبوی مشاهده می‌شود که سخن از تقدم میدان بر دیپلماسی یا دیپلماسی بر میدان، بیانی نابجاست؛ بلکه این دو ضامن بقای یکدیگرند و دیپلماسی زمانی موفق است که پشتوانه نظامی قوی در پی آن باشد و میدان و قدرت نظامی در اسلام زمانی نتیجه‌بخش است که مقدمات و شاخصه‌های آن - که اتحاد داخلی و دینی، تبیین اهداف، روشنگری جهانی و قدرت اقتصادی و سیاسی مناسب است - وجود داشته باشد. در جوامعی که استکبار و دشمن حضور دارد

دیپلماسی موفق نخواهد شد، مگر با وجود میدان و قدرت نظامی قوی؛ چرا که حاکمان مستکبر در پی استثمار و تصاحب کشورهای دیگر هستند و باید مانعی آنها را بازدارد.

در نهایت باید گفت ایجاد تعادل بین دیپلماسی و میدان از لوازم اصلی ارتباطات مناسب بین‌المللی است و اینکه دیپلماسی و میدان به مثابه دو بال پرواز برای یک کشور هستند که هر کدام ضعیف باشند قدرت پرواز و پیشرفت را از آن سلب می‌کنند. برای موفقیت باید به این نکته مهم توجه داشت که مکانیزم مشورتی و هماهنگی کامل بین مسئولین دیپلماسی و میدان برای تصمیم‌گیری‌های استراتژیک یک کشور فعال باشد.

منابع و مأخذ

- ابن اثیر، عزالدین، علی بن محمد (۱۳۸۵ ق). *الکامل فی التاریخ*. بیروت: دار صادر.
- ابن خلدون (۱۳۶۳ ش). *العبر*. ترجمه عبدالمحمد آیتی. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ابن سعد، محمد (۱۳۷۴). *طبقات ابن سعد*. ترجمه محمود مهدوی دامغانی. تهران: فرهنگ و اندیشه.
- ابن سید الناس، محمد بن محمد (۱۴۱۴). *عیون الاثر فی فنون المغازی و الشمانل و السیر*. بیروت: دار القلم.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۲۰۰۶). *تاریخ ابن کثیر*. بیروت: دار نوبلس.
- ابن هشام، عبدالملک (۱۳۷۵). *سیره النبی*. ترجمه سید هاشم رسولی محلاتی. تهران: کتابچی.
- ابوالفتوح رازی، حسین بن علی (۱۳۶۵). *روض الجنان و روح الجنان*. مشهد: آستان قدس رضوی.
- احمدی میانجی، علی (۱۴۱۹). *مکاتیب الرسول ﷺ*. قم: دارالحدیث.
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۹۵۹ م). *انساب الأشراف*. قاهره: دار المعارف.
- بیهقی، ابوبکر (۱۴۲۴). *سنن الکبری*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- توسلی، غلامعباس (۱۳۸۳). *تحلیلی از اندیشه پیربوردیو درباره فضای منازعه‌آمیز اجتماعی و نقش جامعه‌شناسی. نامه علوم اجتماعی*. ش ۵ (۳)
- سلیمانی، جواد (۱۴۰۲). *جریان‌شناسی فکری سیاسی صدر اسلام*. تهران: نشر بین‌الملل.
- سمهودی، نورالدین علی (۱۹۵۵ م). *وفاء الوفا و اخبار دار المصطفی*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- صدر، جواد (۱۳۷۴). *حقوق دیپلماتیک و کنسولی*. تهران: دانشگاه تهران.
- صدر، سید کاظم (۱۳۸۲). *اقتصاد صدر اسلام*. تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۱۷). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. تهران: ناصر خسرو.

- طبری، محمد بن جریر (۱۳۷۵). *تاریخ الطبری (تاریخ الامم و الملوک)*. ترجمه پاینده. تهران: اساطیر.
- طبری، محمد بن جریر (۱۴۰۸ق). *تاریخ الطبری (تاریخ الامم و الملوک)*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- عاملی، سید جعفر مرتضی (۱۴۲۶ق). *الصحيح من سيرة النبي الاعظم*. قم: دار الحديث.
- عقیلی، جواد بن محمد علی (۱۴۲۲ق). *المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام*. بیروت: دار ساقی.
- فاضل لنکرانی، محمد (۱۳۸۳). *القواعد الفقهیة*. قم: مرکز فقه الأئمة الأطهار علیهم السلام.
- فقیه حقانی، موسی و نجفی، موسی (۱۳۸۴). *تاریخ تحولات سیاسی ایران*. تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ اسلام.
- قمی، علی بن ابراهیم (۱۳۶۳ ش). *تفسیر القمی*. قم: دار الکتب.
- قوام، سید علی (۱۳۷۲). *اصول سیاست خارجی و سیاست بین الملل*. تهران: سمت.
- کاظمی، سید علی اصغر (۱۳۷۶). *دیپلماسی نوین در عصر دگرگونی در روابط بین الملل*. تهران: نشر فرهنگ اسلامی.
- الکلینی، محمد (۱۴۰۷). *الکافی*. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۴۰). *بحار الانوار الجامعة*. بیروت: دار الاحیاء.
- محلاتی، رسول (۱۳۵۶). *زندگانی حضرت محمد صلی الله علیه و آله خاتم نبیین*. بی جا: علمیه الاسلامیه.
- محمدی ری شهری، محمد (۱۳۸۹). *میزان الحکمه*. قم: دار الحديث.
- معین، محمد (۱۳۷۱). *فرهنگ لغت معین*. تهران: امیر کبیر.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- موسوی سبزواری، سید عبدالاعلی (۱۴۰۹). *مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن*. بیروت: مؤسسه اهل بیت علیهم السلام.
- میرزایی افشین، سید محمد حسین (۱۳۹۴). *گزارش ناخوانده از سرانجام یک مسیر*. قم: مؤسسه شهید کاظمی.
- نجف پور، مجید (۱۳۸۸). *از جنوب لبنان تا جنوب ایران*. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- واقدی، محمد بن عمر (۱۴۰۹ق). *المغازی*. بیروت: مؤسسه الاعلمی.
- یعقوبی، احمد (۱۳۳۹). *تاریخ یعقوبی*. ترجمه محمد ابراهیم آیتی (۱۳۴۱). تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.